

УДК 821.161.2'373.231=03.162.3.09

УКРАЇНСЬКІ ОНІМИ У ЧЕСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ольга ПАЛАМАРЧУК

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра слов'янської філології,
бульвар Т. Шевченка, 14, 01033 Київ, Україна
тел. (0038 044) 239 33 73, e-mail: palamarcuk@ukr.net*

Статтю присвячено відтворенню українських власних імен у перекладах на чеську мову, висвітлено основні способи їхньої передачі.

Ключові слова: українські власні імена, способи відтворення, чеська мова.

За влучним визначенням О. В. Суперанської, одного з найавторитетніших дослідників власних імен, в ономастиці відображається культура в усіх її виявах, в широкому і вузькому розумінні цього слова, але відображається по-різному [7: 129]. Кожна культура породжує певні типи власних імен, і в кожному імені відображаються часточки цієї культури. Імена жваво реагують на різноманітні зміни не тільки в духовній, а й у матеріальній культурі. Зміни у культурному житті країни зазвичай призводять до змін окремих імен, навіть цілих онімічних категорій.

Власні імена, що належать до мовних універсалій і представлені в усіх мовах світу, мають свої специфічні риси в кожній мові. У слов'янських мовах це і сам їхній набір, і характерні ознаки, і, звичайно, трансформації власних назв, суттєво відмінні навіть у близькоспоріднених мовах.

Власні імена становлять одну з високочастотних категорій лексики кожної мови, тому передача ономастичної лексики мови-джерела засобами іншої мови, тобто мови, на яку здійснюється переклад, вимальовується ще більш виразно.

Складність питання про передачу власних імен у перекладі (особливо нині, коли розмах перекладацької діяльності й обсяг перекладної літератури набули небачених масштабів) зумовлена тим, що вони посідають специфічне місце в системі лексичних засобів мови і мають своєрідне, відмінне від усіх інших слів призначення у процесі спілкування людей. Цим пояснюється і специфічний підхід до відтворення ономастичної лексики порівняно з іншими лексичними одиницями: в процесі перекладу весь основний іншомовний матеріал з мови оригіналу перекладають готовими засобами – словами, що існують у мові, на яку перекладають (із врахуванням, звичайно, їхньої смислової відповідності), тоді як для передачі власних імен використовують зовсім інші засоби й способи і, крім того, висуваються інші критерії їхньої адекватної передачі.

Недостатнє опрацювання у лінгвістичній літературі питань, пов'язаних із передачею власних імен, пояснюється насамперед тим, що ономастика є порівняно молодого наукою. І хоча в останні роки унаслідок її бурхливого розвитку було досягнуто помітних успіхів, ціла низка питань ще вимагає подальшого вивчення і дослідження.

Щоправда, протягом останніх десятиліть з'явилася велика кількість публікацій з проблем ономастики; особливого розмаху набуло вивчення топоніміки, про що свідчать, зокрема, публікації більше п'ятисот статей і майже ста монографій, захист кандидатських і докторських дисертацій з цієї проблематики на матеріалі багатьох мов. Досліджують теоретичні питання системного вивчення ономастичної лексики (А. А. Беленька, А. О. Білецький, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, Н. В. Подольська, О. В. Суперанська та ін.), описує й аналізує конкретний матеріал з топоніміки, гідроніміки, антропоніміки, етніміміки, космоніміки, хрононіміки, хремотоніміки, ергономіки (В. О. Горпинич, С. С. Єрмоленко, І. М. Железняк, Л. П. Калакуцька, О. П. Карпенко, Ю. О. Карпенко, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, А. П. Непокупний, Є. С. Отін, С. М. Пахомова, О. С. Стрижак, Ю. К. Редько, П. П. Чучка, В. П. Шульгач). Увагу вчених привернула також стилістична (або поетична, літературна) ономастика (В. П. Григор'єв, Ю. О. Карпенко, Л. І. Колоколова, Е. Б. Магазаник, Л. І. Ройзензон та ін.).

Що стосується розгляду проблем ономастики в перекладацькій справі, зокрема теоретичного і практичного розв'язання питань відтворення онімів із мови-джерела засобами мови, що їх приймає, то тут у слов'янській лінгвістиці є чимало "білих плям". Причини цього слід вбачати, по-перше, у стані вирішення питань загальнотеоретичного характеру, по-друге, в тому, що дослідники, навіть звертаючись до питань передачі власних імен з однієї мови на іншу, залучають і аналізують радше матеріал генетично далеких мов (В. С. Виноградов досліджував це питання на матеріалі перекладів з іспанської, Ю. А. Сорокін – з китайської, А. Г. Гудманян, В. Ф. Березкін, В. І. Кузнєцов – з англійської та німецької, М. Дубов – у перекладах античної літератури тощо), по-третє, недооцінюють, як правило, труднощі відтворення онімів із близькоспоріднених (у нашому випадку – слов'янських, української та чеської) мов, які навіть при своїй звуковій близькості можуть бути по-різному оформлені в мові-джерелі й мові, що їх приймає, у плані граматичному, стилістичному, словотворчому і т.д. Навіть просте зіставлення даних фактичного матеріалу двох перекладів того самого художнього твору, зробленого різними перекладачами, свідчить про неблагополучний стан у відтворенні власних імен, оскільки в перекладах виявляються різноваріантність, непослідовність їх передачі, порушення правил граматичного й орфографічного оформлення онімів, не кажучи вже про явні помилки, що подекуди трапляються у перекладах художніх творів.

Зазначимо, що при відтворенні власних імен для мов, які користуються тією ж алфавітною основою (наприклад, латинкою) і двома різними (наприклад, кирилицею і латинкою), постають різні специфічні питання.

Так, у разі використання і в мові-джерелі, з якої береться власне ім'я, і в мові, до якої його запозичують, латинської алфавітної основи зазвичай зберігається точний графічний вигляд запозиченого оніма – саме за таким принципом у чеських перекладах відтворюють англійські, французькі, німецькі власні імена. Однак при такому способі передачі виникають труднощі у вимові запозиченого імені, оскільки до цього власного імені не можна застосувати орфоепічних правил чеської мови.

Зовсім інші явища простежуємо при запозиченні імен із мов, що користуються кирилицею. Так, незважаючи на можливість збереження точного графічного імені з мови-джерела, в мові, що приймає іншомовне власне ім'я, частіше використовують фонетичні відповідники та етимологічні паралелі (пор. традиційне відтворення українських, російських, болгарських антропонімів).

Якщо ж у мові-джерелі і в мові, яка приймає запозичене власне ім'я, використовують різні графічні системи, стають можливими три способи передачі онімів, а саме: практична транскрипція, транслітерація і семантичне відтворення. У першому з них – транскрипції – простежуємо примат вимови, у другому – транслітерації – на перший

план виступає графічне (літерне) відтворення оніма з мови-джерела; крім того, можливий і третій спосіб передачі запозичених власних імен, який ґрунтується на приматі семантики імені (власне, семантики апелятива, що слугував основою для власного імені) і його семантичного перекладу на мову, яка приймає це ім'я.

У художній літературі є дві самостійні, але досить тісно пов'язані між собою групи ономастичної лексики: власні імена, що склалися природним шляхом, і штучно створені, придумані. Їх можна поділити на оніми, що вживаються у реальній дійсності (поряд з природними іменами), і книжні (характеристичні, “промовисті”) імена й назви.

Природні (реальні) власні імена, які функціонують у мові, у художньому творі виконують своє основне призначення – називати конкретних істот, предмети, об'єкти тощо. Основним способом відтворення таких одиниць у перекладних творах є практична транскрипція; саме у протранскрибованій формі вони вводяться у текст перекладу, що дає змогу зберегти їхнє національне “вбрання”, а отже, і національний колорит “чужого” твору. Лише незначну частину таких власних імен передають у традиційній формі або перекладають – це зазвичай окремі ороніми й гідроніми, а також назви організацій, творів мистецтва тощо.

Для відтворення “промовистих”, семантично значущих власних імен у художніх перекладах транскрипція практично неприйнятна, оскільки такі імена, по суті, майже завжди є своєрідним тропом, вони стилістично забарвлені і використовуються письменником для створення образів, характеристики героїв, місця дії і т.п. У художньому творі, за твердженням І. Левого [13: 125], такі імена виконують функцію не тільки номінативної, а й означальної характеристичної лексичної одиниці, рівнозначної метафори або порівнянню.

“Промовисті” власні імена із певним значенням, називаючи особу чи місце дії, одночасно і характеризують їх, оскільки вони “самі промовляють” завдяки експресивній внутрішній формі та семантичній наповненості. Такі оніми придумані, створені самим автором, вони допомагають митцеві реалізувати певні художні ідеї, спираючись у своєму словотворенні на наявні в ономастиці традиції, моделі та чинні норми. Пошуки письменника, який створює ім'я для свого персонажа, детермінуються творчим задумом, що визначається критеріями художньої доцільності та стилістичної функції імені. Саме тому відтворення таких ономастичних одиниць майже завжди стає для перекладача непростю проблемою. Ускладнюється вона ще й тим, що, як зазначалося, це питання на матеріалі чеських перекладів української художньої літератури практично не досліджене.

Обов'язковою умовою повноцінної передачі семантично значущих власних імен є пояснення, “виявлення” їхньої смислової й експресивної інформації із збереженням при цьому національно-культурного компонента семантики, тому способи відтворення інформації, яка міститься у таких образних найменуваннях, повинні відрізнятися від тих принципів передачі, які використовують для звичайних, ідентифікувальних імен. Характеристичне ім'я вимагає і від читача оригіналу, і від читача перекладу розуміння змісту внутрішньої форми і сприйняття його образності.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що на феномен власних імен перекладачі здебільшого зважають, і переклад їх у тексті можна вважати функціональним – це стосується, насамперед, авторських антропонімів у художньому творі, оскільки саме в іменах та прізвищах багатьох персонажів закладена авторська характеристика.

За своєю морфемною будовою власне ім'я і в українській, і в чеській мові складається з чистої основи або з основи з ономастичним формантом. Як основа “промовистого імені” може бути використана практично будь-яка загальна назва за умови, що семантичне значення основи повинно бути ясным і зрозумілим, оскільки в ньому закладено

емоційний, оцінний зміст імені. В таких онімах можна встановити первинне значення – характеристику об'єкта за однією або кількома ознаками, бо це є авторським задумом.

Перекладацька практика засвідчує як успіхи перекладачів, так і їхні поразки. Цікавий матеріал для дослідження дає аналіз відтвореної чеською мовою ономастичної лексики “Тіней забутих предків” Михайла Коцюбинського, оскільки національний колорит цього твору дуже виразний. Для ілюстрацій також використано фактичний матеріал, ексцерпований із “Прапороносців” Олесея Гончара.

Абсолютна більшість українських власних імен та назв у чеських перекладах подається у протранскрибованій формі: *Андрій* – *Andrij* [11: 23; 12: 18] *Марічка* – *Marička* [11: 28; 12: 21], *Хима* – *Chyma* [11: 53; 12: 38], *Іванко* – *Ivánko* [12: 76], *Олекса* – *Oleksa* [11: 13], *Olexa* [11: 15], *Гафія* – *Hafije* [11: 72; 12: 50]. Окремі відхилення від норм чеського правопису (незвичні буквосполучення, напр., м'яке *ř* після *ř*) підсилюють “запозиченість” імені. Оскільки фонетичні системи української та чеської мов не збігаються і немає деяких точних відповідників для їхнього відтворення, у перекладах трапляється неточна транскрипційна передача: *Loňa* [10: 41], *Vasko* [10: 19], *Kolko* [10: 19], *Vasylo* [10: 42].

Рідко, але буває заміна українського імені чеським, напр.: *Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятотою і останньою була Анничка – Dvacáté a poslední dítě byla Anička* [11: 9; 12: 7]. На нашу думку, така заміна *Анничка* – *Anička* не є виправданою. В окремих випадках ім'я українського персонажа подається у зміненому вигляді: *Федір зробив си файну флюяру – Fedor si udělal krásnou píšťalku* [12: 14] ...*flojeru* [11: 17], *Ілля воював з тими... – Ilja bojoval s těmi...* [11: 43; 12: 32]. Як видно із двох останніх наведених прикладів, українські оніми протранскрибовано з російських відповідників *Федор*, *Ілля*, які, очевидно, для обох чеських перекладачів видаються більш звичними.

Певну непослідовність простежуємо при передачі онімів, що входять до складу назв свят – частина імен подається у транскрипції, інші передаються відповідниками з мови перекладу, пор.: *Теплий Юрій одбира у холодного Дмитра ключі – Teplý Jurij přebírá od studeného Dmytra klíče* [12: 43], *Teplý Jiří přebírá od studeného Dmytra klíče* [11: 52]. Цікаво, що українське ім'я *Дмитро* передається за допомогою транскрипції (*Dmytro*), а *Юрій* у двох перекладачів має два варіанти – *Jurij* (транскрипція) і *Jiří* (заміна чеським відповідником). Очевидно, вирішальну роль у виборі способу відтворення імені відіграло те, що онім *Дмитро* не має чеського відповідника, і заміна його неможлива.

Спосіб відтворення власних імен шляхом ономастичного калькування представлений серед топонімів ширше, ніж серед антропонімів, хоча й тут зустрічається певна різноваріантність. Так, напр., *Чорногора* подається різними перекладачами по-різному: *Černá hora* [12: 22], тобто за допомогою калькування, і *Čornohora* [11: 27], тобто у транскрипції. Послідовно передаються шляхом ономастичного калькування усі топоніми *pluralia tantum*, напр.: *Синиці* – *Synuce* [11: 27; 12: 22].

При відтворенні характеристичних “промовистих” імен завдання перекладача значно ускладнюється. За своєю морфемною будовою власні імена і в українській, і в чеській мовах складаються з чистої основи або основи з ономастичним формантом. За основу може бути використаний практично будь-який апелятив, якщо семантичне значення його основи ясне і зрозуміле (бо ж воно несе експресивний, оцінювальний смисл імені).

Зважаючи на труднощі відтворення “промовистих” імен, перекладачі часто відмовляються від пошуків еквівалента, випускаючи характеристичне ім'я з тексту перекладу або транскрибуючи його. Так, наприклад, у жодному з українських перекладів Божени Немцової немає вдалого відповідника для чеського ойконіма *Hloupětín* значення якого в оригіналі розшифровується у виносці (*kde byli hloupí, tam se přezdívalo Hloupětín*). У перекладах ця власна назва замінюється описовим зворотом або транскрибується

(*Глоупетін*). Подібні назви використовує автор для характеристики своїх персонажів і середовища, в якому вони живуть, тому втрати від їхньої транскрипційної передачі досить відчутні, оскільки залишається тільки натяк на підтекст, атмосферу чужої мови, а сам онім для читача позбавлений змісту. Тільки в одному з перекладів віднайдено вдалий, на нашу думку, відповідник – *місто Глупів*.

Великі труднощі підстерігають перекладачів і при передачі семантично значущих власних імен, побудованих на грі слів, що розтлумачуються автором оригіналу. Так, у “Прапороносцях” Олеся Гончара Хома Хаєцький по-своєму витлумачує власну назву Померанія: “*де фашизм, там йому і Помирания!*” Досвідчений чеський перекладач Рудольф Гулка, який чи не найбільше перекладав з української, у своєму перекладі відтворив цей топонім *Pomořansko* [10: 418], зауваживши у виносці: “неперекладна гра слів”, і вся додаткова інформація для чеського читача була втрачена.

Інший красномовний приклад: речення з перекладу “*Це були хлопці з Дразедян, а не з Бєроуна*” не дає українському читачеві ніякої додаткової інформації, хоч з тексту оригіналу цілком очевидно, що мова йде про хлопців, які “*не збиралися “брати” дівчат (тобто одружуватися), а тільки дражили їх*”.

Слід зазначити, що в окремих випадках нелегко, а інколи й взагалі неможливо відтворити “промовисте” власне ім’я, яке викликає певні асоціації, містить натяки, зрозумілі лише носіям мови, якщо в мові оригіналу подібних явищ немає (це стосується, наприклад, власних імен, які співвідносні або перегукуються з приказками, прислів’ями, фразеологізмами, реаліями (напр., укр. *Була, кажуть, колись річка Осьмачка, так вирила її баба Приймачка* або чеськ. *dopadnout jako sedláci u Chlumce, facka jako Vrno*). Однак це зовсім не означає, що треба повністю і беззастережно відмовитися від творчого пошуку; навіть у тих випадках, коли немає близьких відповідників, перекладач може підшукати такий зміст для внутрішньої форми власного імені, який би адекватно характеризував персонажів твору і правильно відобразив ставлення до них автора оригіналу. Як слушно наголошують представники етнопсихолінгвістики [1: 28], в усіх власних іменах виявляються певні риси народу; розвиваючи це твердження, словацький мовознавець Йозеф Сипко наводить приклади і власний, як видається, неоднозначний коментар до російсько-словацьких паралелей: “*Дубинин* – символ великого народу, *Dubček* – демінутивний суфікс ніби символізує психологію малого народу. Аналогічно: *Кузнецов* – *Kovalčík*, *Князев* – *Knažko*” [6: 26].

Враховуючи специфічну роль власних назв у художньому творі, де вони виконують передусім стилістичну функцію і, безперечно, беруть участь у створенні образів, викликає заперечення спосіб відтворення у перекладі характеристичних, “промовистих” імен за допомогою транскрипції (пор. чеськ. *pan Čtichálek, pan Vydřihost, pan Nebučí* – укр. *пан Чмухалек, пан Видржігост, пан Небучі*), які в українському тексті взагалі не виражають оцінно-характеристичного змісту, тоді як в оригіналі їхня художня і стилістична функція виявляється дуже виразно і яскраво. Відтворення таких власних імен із збереженням смислового відповідника (*пан Нишпорка, пан Деригість, пан Немукайкорова*) дало б змогу відобразити уявлення автора про сутність соціальної групи, до якої входять усі вищезазвані персонажі, і ставлення автора до них.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що оніми, які відтворюють у перекладах зовсім інакше, ніж усі лексичні одиниці, вимагають особливої уваги перекладача, оскільки у природних імен та назв необхідно зберегти їхню національну своєрідність і колорит, а у “промовистих” імен – національно-культурну семантику, передати їх смисловим відповідником, відобразити їх внутрішню форму і художні функції.

1. *Гачев Г.* Национальные образы мира: Космо. Психо. Логос. М., 1995.
2. *Карпенко Ю. А.* Имя собственное в художественной литературе // Филолог. науки. 1986. № 4.
3. Літературна ономастика української та російської мов. К., 1992.
4. *Немцова Б.* Дика Бара та інші твори. К., 1970.
5. Ономастика та етимологія. К., 1997.
6. *Сипко Й.* Собственные имена в переводческом процессе // Opera slavica. IX. 1999.
7. *Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х.* Теория и методика ономастических исследований. М., 2007
8. Теория и методика ономастических исследований. М., 1986.
9. *Hausenblas K.* Vlastní jména v umělecké literatuře // NR. 1976. 1.
10. *Hončar O.* Praporečníci. Praha, 1955.
11. *Kocjubynskij M.* Stíny zapomenutých předků. Praha, 1954.
12. *Kocjubynskij M.* Stíny zapomenutých předků. Praha, 1988.
13. *Levý J.* Umění překladu. Praha, 1983.

UKRAINIAN PROPER NAMES AND THEIR CHECK TRANSLATION IN LITERATURE

Olha PALAMARCHUK

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
The Department of Slavic Philology,
T. Shevchenko boulevard, 14, 01033 Kyiv, Ukraine
tel. (0038 044) 239 33 73, e-mail: palamarcuk@ukr.net*

The article deals with Ukrainian proper names and their translation to Check, the author illustrates high lights connected with their reference.

Key words: Proper name, translation.

УКРАИНСКИЕ ОНИМЫ В ЧЕШСКИХ ПЕРЕВОДАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ольга ПАЛАМАРЧУК

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра славянской филологии,
бульвар Т. Шевченко, 14, 01033 Киев, Украина
тел. (0038 044) 239 33 73, e-mail: palamarcuk@ukr.net*

Статья посвящена вопросу воспроизведения украинских имен собственных в переводах на чешский язык, рассмотрены основные способы их передачи.

Ключевые слова: украинские имена собственные, способы воспроизведения, чешский язык.

Стаття надійшла до редколегії: 05.12.2008

Прийнята до друку: 25.12.2008